

ПРИЛОЗИ

Мр Саша Кнежевић

БРИТАНСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА ПИТАЊУ РАЗГРАНИЧЕЊА ЦРНЕ ГОРЕ И ТУРСКЕ 1878-1880.

Политика Велике Британије на Берлинском конгресу

Велика источна криза 1875-78. године била је једна од највећих политичких криза у Европи у 19. вијеку. Она представља једну од најзначајних фаза у рјешавању источног питања и у њој је била ангажована комплетна европска политика. Криза је отворена у љето 1875. године када су избили устанци против турске власти у Херцеговини а потом и у Босни. Устанички покрети захватиће и друге балканске просторе угрозивши опстанак турске власти на знатном дијелу Балкана. Од самог почетка кризе Турска није показала довољно снаге и способности да угуши побуне, а с друге стране ни довољно спремности да изврши неопходне реформе које би њену власт учиниле савременијом и прихватљивијом. Балканске државе, Црна Гора и Србија, непосредно су руководиле устаницима у Херцеговини односно Босни, настојећи да кризу искористе у циљу свог територијалног проширења и потпуног међународног признања. Велике силе су се, са друге стране, ангажовале у кризи наступајући сходно својим интересама и настојећи, свака понасоб, да из кризе извуку што више користи за себе. Највећи заштитник Турске царевине, њених интереса и интегритета, међу великим

силама била је тада Велика Британија. Она је имала јаке економске позиције у Турској. Осим тога њој је Турска била потребна и као брана продора Русије и руског утицаја на Балкану и, због своје позиције у источном Средоземљу и на Блиском истоку, као гаранција одржању британских поморских и трговачких монопола у том дијелу свијета и Азије.

Велика источна криза била је и велики ратни сукоб на Балкану. Црна Гора и Србија су, након међународног споразума, ступиле у заједнички рат против Турске настојећи да ратном побједом ријеше кризу и остваре своје државне амбиције. Црна Гора је у овом заједничком ратовању показала више спремности и одлучности и легитимисала се као фактор који у расплету кризе може очекивати територијалну и политичку сатисфакцију. У априлу 1877. године и Русија је ступила у рат са Турском, направиши претходно уговор са Аустро-Угарском. По овом чувеном уговору из Рајхштата, Русија је платила високу цијену за неутралност Аустро-Угарске у предстојећем руско-турском рату. Русија је одобрила Аустро-Угарској да у погодном тренутку може окупирати Босну и Херцеговину и обавезала се да неће стварати велику словенску државу на Балкану. Основни правац руског војног и политичког кретања требало је да буде према Цариграду. То је било у складу са сталним руским настојањем да дође у посјед или контролу Босфора и Дарданела, готово сталног исходништа руске политичке филозофије у ријешавању источног питања.

Британска политика није смјела себи да дозволи ни помисао на овакву могућност, свјесна чињенице да је Цариград кључ истока који гарантује пролаз за Индију. Читава једна утицајна политичка група у британском парламенту били су присталице рата са Русијом након што је пораз Турске постао очигледан. Зато је Британија најенергичније и реаговала од свих великих сила када је Русија наметнула поражаној Турској мир у Сан-Стефану. Британска флота је тада ушла у Мраморно море а британска политика је узела водећу улогу у европској дипломатији која ја стала на становиште да се одредбе Сан-Стефанског уговора морају подврћи међународној ратификацији.

Мировни уговор у Сан-Стефану је предвиђао стварање велике бугарске државе као практично руског протектората, међународно признање балканских држава као и њихово територијално проширење. За Црну Гору је било предвиђено вишеструко увећање њене државне територије. Подвргнути притиску цјелокупне европске политике, а након директних преговора са Енглезима у Лондону, Руси су морали одустати од Сан-Стефана и пристати да се сва кључна питања која је отворила источна криза разријеше на великом конгресу у Берлину.

Конгрес у Берлину почео је 13. јуна 1878. године. Црна Гора је послала своје делегате на конгрес, војводу Божа Петровића, предједника Сената и војводу Станка Радоњића, шефа канцеларије за спољне послове, који су покушали да о питањима Црне Горе обавијесте представнике сила и европске штампе. Предједник конгреса Бизмарк их је примио само једном, стојећи, и кратко нагласио: "Што год вам буде Андраши дао и одобрио потврдићу и ја и цио конгрес".¹ Црногорским делегатима послате су инструкције и један мемоар Црногорске владе. У том мемоару, након излагања историјата источне кризе, за Црну Гору се траже границе у којима ће имати услова за самосталну егзистенцију. "До сада је Црна Гора углавном била један војнички логор, привремено биће, резултат и осуда стања ствари на истоку".² На страни Херцеговине Црна Гора тражи бар јужни дио Гацког и Билећу. Проширење у долинама Таре и Лима оцјењује се као важан услов за привредни развој Црне Горе. На Санџачкој страни Црна Гора тражи Пријепоље, Пљевља, Бијело Поље, а такође и Плав и Гусиње. Црној Гори не смије доћи у питање плодна Зетска и Бјелопавлићка равница а важност Подгорица је у томе што је она трговачко и привредно средиште, на природном саобраћајном путу. Конгрес такође треба да јој потврди територије између Скадарског језера, ријеке Бојане и Јадранског мора, са Баром и Улцињем.

Какав је био однос Велике Британије према овим питањима на Берлинском конгресу? Познати енглески аутор R. Millman истиче да судбина Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине није посебна занимала Велику Британију. Такво мишљење настало је на основу изјаве лорда Солзберија: "Питања Црне Горе и Србије нас уопште не интересују. Ми ћемо у договору са конгресом подржати Аустрију, али парламент неће дати ни шилинга за рат због њих".³ Свакако да је највећи дио британске пажње био усмјерен на источни дио Балкана, на Велику Бугарску.

Аустро-Угарска је тежила да умањи територијалне тековине Црне Горе на западу и југу, да раздвоји Србију и Црну Гору у Санџаку и спријечи излаз Црне Горе на море. Још прије конгреса потписан је британско-аустријски споразум. Такође прије конгреса, приликом преговора Руса и Енглеза у Лондону, Шувалов је тражио код британске владе да прихвати одредбе Сан-Стефанског уговора у погледу Црне Горе и Србије, тврдећи да ће тако бити лакше прихваћени други британски захтјеви. У уговору одржаном у Горњем дому британског парламента 27. маја 1878. године,

¹ Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Титоград 1979, 68.

² Исто, 69.

³ R. Millman, Britain and the Eastern question 1857-78, Oxford 1979, 448.

• лорд Солзбери се уздржао од изношења специфичних британских обавеза и споразума са великим силама. Тврдио је да ће се Велика Британија залагати за политичку и вјерску толеранцију и да ће настојати да помогне Румунима, Грцима, Србима, Црногорцима. Ипак, искључује могућност новог рата због њих.⁴

Солзберијеве ријечи нијесу у складу са његовом политиком. Што се тиче Срба и Црногораца, они су били препуштени Аустро-Угарској. Уобличавање британске политике на конгресу учињено је на сједницама владе почетком јуна 1878. године, када су припремљена упутства за британску делегацију у Берлину. У њима се наводи да први чланови Сан-Стефанског уговора, који су се односили на Црну Гору и Србију нијесу од веће важности за Британију. Ипак, и њима је требало посветити одређену пажњу. На примјер, границе које ће бити додијелене Србији и Црној Гори и споразум који ће бити постигнут у погледу Босне и Херцеговине долазе у ову категорију проблема. Британска делегација задржава право да о њима изнесе свој став. Потврђена је намјера изнесена у Солзберијевом говору од 27. маја да се помогне напредак и добробит ових држава. Потом се говорило о ставу према Бугарској, заштити грчког живља у пограничним крајевима и тако даље. На крају, од делегације се захтијевало да води рачуна о турским дуговима и обавезама које треба да се распореде између држава које су стекле независност. Британски капитал и имовина у Турској нијесу смјели никако бити доведени у питање.⁵

Британски делегати на конгресу били су лорд Биконсфилд, лорд Солзбери и лорд Расел. На састанку између лорда Биконсфилда и Бизмарка, 11. јуна, одлучено је да се одмах разматрају она питања за која је заинтересована Велика Британија, то јест питања граница будуће Бугарске. Одлучено је да се о мање важним питањима, као што су лука Бар, "пећина у стијени", границе Црне Горе и Србије и мјеста за која се није чуло до овога рата, расправа одложи за касније. Та питања су интересовала Аустро-Угарску, чијем је захтјевима лорд Биконсфилд обећао пуну подршку.⁶

Британски дипломатски агент у Београду Џернингам упозорио је Солзберија на опасности које пријете од југословенског питања. Ова упозорења навела су Солзберија да уобличи свој став који се углавном састоји у британској подршци аустројским плановима у Босни и Херцеговини.

---

⁴ Исто, 450.

⁵ Исто, 451.

⁶ Д. Живојиновић, Бенцамин Дизраели и југословенски народи у време велике источне кризе 1875-78, Зборник Матице Српске 14, Нови Сад 1976, 86.

Окупација ових провинција биће у интересу Турске, војно и политички. "Тиме ће се такође спријечити уједињење двије словенске државе, Србије и Црне Горе, које Порта неће бити довољно снажна да држи раздвојене. Ово уједињење би довело до стварања словеначке конфедерације и на крају до велике словенске државе која би се пружала од Пирота до Јадранског мора.⁷ Солзбери је био свјестан да су национални покрети условили промјену британске политике и угрожени положај Турске. Да би се спријечиле нове кризе било је неопходно да се у Босни и Херцеговини, у близини Србије и Црне Горе, учврсти држава која ће помно пратити све што се збива. Солзбери је признао неуспјех Турске као старатеља над европским хришћанима, па је такву улогу сада намјенио Аустро-Угарској.

Осим тога, како је примјетио Јован Ристић, Енглези су жељели да се од Турске одузму "сви непотребни и слаби дјелови", а таквим дјеловима сматрали су и Босну и Херцеговину. Ристић је видио опасан преседан у томе што једна држава може од друге да одузме без рата двије провинције.⁸

И у погледу граница Црне Горе држање британских делегата било је на страни Турске односно Аустро-Угарске. Руска дипломатија је и сама била притиснута усвојеним обавезама, али је ипак Црна Гора на конгресу стекла значајне тековине. У 28. члану Берлинског уговора приказане су границе Црне Горе. Црној Гори се присаједињује Колашин, Плав и Гусиње, а Турској остаје Беране. Ништа преко Таре неће припасти Црној Гори. Никшић и Подгорица присаједињују се Црној Гори, а у приморју лука Бар са обалом. Улцињ има да се врати Турској, а општина Спич биће прикључена Аустрији. Аустро-Угарска ће вршити поморски и санитарни полицијски надзор над луком Бар и црногорском обалом. "Висока Порта дефинитивно признаје независност књажевине Црне Горе".

Заступник Велике Британије лорд Солзбери примјетио је да његова влада није никада признавала ту независност и предложио да ријеч "definitivement" буде избачена. Настала је дискусија. Њемачка је у принципу признавала независност Црне Горе. Аустро-Угарска је већ раније формално признала Црну Гору. Француски делегат је рекао да је његова влада прећутно признавала независност кнежевине. Књаз Шувалов је изјавио да Русија никад није ни престала да признаје Црну Гору. Бизмарк је

---

⁷ Исто, 86.

⁸ Ј. Ристић, Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност, II Београд 1896, 196.

на крају одлучио да остаје исти текст о дефинитивном признању независности Црне Горе.⁹

У својим мемоарима, дугогодишњи министар спољних послова Црне Горе Г. Вуковић пише: "Енглеска дипломатија пребацивала је погледом преко наше малене домовине. Није хтјела да је уништи можда из хуманитарних разлога, али је вазда била строга према њој у свима питањима њена напретка у спољној политици. Постоји до сада само један изузетак, из доба уљцињског питања, за вријеме Гледстонове владе 1882, што се има сматрати као једна "lucida intervala" у сталном индиферентном а и непријатељском расположењу Велике Британије према Црној Гори: сматрати је руском вазалном обалом Адријатика. Сузбијајући Русију, као њену најопаснију супарницу на свим странама свијета, на свим њеним позицијама, требало је дипломатији енглеској сријетати је и у малој Црној Гори. Црна Гора има доста прилика да забиљежи дјело енглеског отвореног непријатељства још од прије рата. На Берлинском конгресу била је у друштву са Аустријом против Русије, балканских народа словенског рода".¹⁰

Британска политика према Црној Гори у великој источној кризи била је одређена многим разлозима. Они су проистицали из британских обавеза према Отоманској империји, из виђења источне кризе и начина њеног рјешавања, непријатељства према Русији и њеној политици и потребе обезбјеђења савезника за обрачун са њом у погодном тренутку. Указали смо, такође, да је британска политика у Берлину била одређена жељом да се заштите стари и нови савезници, Турска и Аустро-Угарска, и да се онемогуће национално-ослободилачки покрети на Балкану. Посматрано у цјелини, удио Велике Британије, у рјешавању источне кризе био је несумњиво значајан.

Упостављање дипломатских односа

Црна Гора је Берлинским конгресом добила међународно признање независности и значајно територијално проширење. Овај чин је био од историјског значаја за међународни положај Црне Горе и за њен даљи економски развитак. До берлинског конгреса територија Црне Горе заузимала је простор од око четири хиљаде и четиристо квадратних километара. Послије рата црногорске границе се обухватале територију од преко 9.000

---

⁹ Н. Ражнатовић, навед. дј, 81.

¹⁰ Г. Вуковић, Мемоари III Титоград 1985, 11.

квадратних километара, што је било више него двоструко. Али није у питању само увећање већ чињеница да су новодобијени крајеви били богатији и привредно развијенији од крајева старе Црне Горе. Новоослобођени крајеви, Зетска равница, Бјелопавлићи и Приморје, постали су најважнији пољопривредни предјели Црне Горе. Припајањем нових крајева побољшало се опште богатство Црне Горе и њене производне могућности. Од посебног значаја било је укључење нових градова и вароши: Подгорице, Никшића, Колашина, Бара, Улциња и Спужа. У њима је још раније био развијен привредни живот. Нарочито су били значајни Подгорица и Никшић и приморски градови Бар и Улцињ, који су још од раније били важни трговачки и саобраћајни центри. Изласком на море Црна Гора је добила могућност развоја поморске флоте, прије свега трговачке, снажнијег економског повезивања са земљама са којима није била у непосредном додиру. Ово је фактор који је омогућио вишеструко увећање трговинске размјене Црне Горе са другим земљама. На промијењеним основама, другачије се одвијао привредни развитак и живот уопште. Створене су могућности за развитак трговине, индустрије, занатства и других привредних грана. Ускоро се подижу прва индустријска предузећа, почиње експлоатација шума, обавља се поморски и језерски саобраћај, развија се трговачка морнарица, нагло расте унутрашња и спољна трговина. Упоредо с тим, развијају се и друге друштвене области: просвјета, култура и друго и на тај начин се ствара нов амбијент који постепено прожима живот у Црној Гори. Црна Гора је и даље по степену развијености далеко заостајала за развијеним европским земљама. Њене финансије су увијек зависиле од страних зајмова и руске помоћи.¹¹

Проширење територије и новонастале околности наметнуле су промјену административно-територијалне подјеле и реорганизацију државне управе. У 1879. години извршена је реорганизација управе. Умјесто Сената и окружних надлештава установљен је Државни савијет, министарства и велики суд. Државни савјет је био законодавно тијело састављено од министара и лица које Књаз именује. Истовремено су установљена министарства спољних послова, унутрашњих послова и грађевина, правде, војске и финансија. Просвјета се у првих неколико година налазила у склопу Министарства финансија. Поред тога, формиран је и Велики суд, као највећа судска инстанца у држави. На тај начин државни апарат је прилагођен промијењеним условима послје рата 1876-78.

Насупрот Црној Гори стоји огромна Британска Империја. Највећи дио њеног ангажовања на истоку мотивисан је трајним економским ин-

¹¹ М. Буровић, Црногорске финансије 1860-1915, Титоград, 90.

тересима. До 1872. године Енглеска обезбјеђује половину свјетске производње гвожђа. Текстилна индустрија предњачи у свијету. Многи производи свједоче о супериорности британске индустрије. Велике су користи које је Велика Британија имала од своје оријентације према слободној размјени. Да би се увезле довољне количине животних намирница и сировина, њој је неопходно да одржи своје првенство у производњи угља и одличан квалитет фабричких производа. Стога се вриједност спољне трговине од 1850. до 1875. утростручила. Веома либерални трговачки уговори закључени су са многим земљама. Приходи од капитала пласираног изван земље су огромни, а и спољне инвестиције су показивале снагу енглеске привреде. Руководећа класа је још састављена од мјешавине аристократије и високе пословне буржоазије. Већ у то доба Лондон има 4.000.000 становника а Ливерпул, Манчестер и Глазгов долазе одмах иза Париза на списку највећих градова Европе. У тим градовима је бројан индустријски пролетаријат који се налази у доста тешком положају.¹²

Доплавши на престо када је имала 18 година, 1837. године, краљица Викторија, која ће владати до 1901. године, успјела је да задржи одстојање својствено уставном монарху који поштује странке на власти, али да упоредо с тим ради и на јачању личног престижа. Гледстонове реформе 1868-74. дале су овом либералном вођи ореол главног поборника хуманитарних циљева и покретача правде у политичком друштву. Законом од 1871. Ballot Act уводи се тајно гласање. Избори од 1874. су тренутно Гледстона удаљили са власти, али су његовом побједиоцу Дизраелију наметнули избор једне нове политике. Индустријска криза је почела.¹³ Нема више ни оне техничке виртуозности која је осигуравала ранију моћ. Њемачка, САД и Француска чак су постигле и извјесне предности у односу на енглеску индустрију. Спољна трговина, плућа британске привреде, трпјела је од овакве ситуације. Да би се супроставила конкуренцији осталих сила, Велика Британија ће се одлучити да прошири своје колонијално царство и оно ће за британску привреду постати извор трајног просперитета. Овај период представља одговор Британије на опасност што су јој пријетиле од неизбјежног губитка индустријског монопола.

Успостављање дипломатских односа између Црне Горе и многих европских земаља услиједило је непосредно послје међународног признања независности. Почев од 1879. године на Цетињу отварају своја посланства: Русија, Аустро-Угарска, Турска, Србија, Бугарска, Италија, Француска, Велика Британија, Грчка и Њемачка. Први британски дипло-

---

¹² А. Л. Мортон, Историја Енглеске, Сарајево 1995, 279.

¹³ Исто, 291.

матски представник у Црној Гори, Кирби Грин, био је акредитован у рангу отправника послова. Према писању "Гласа Црногорца" од 10. фебруара 1879. године: "Прошле недеље у понедељник стигао је на Цетиње Кирби Грин, енглески новоименовани *sharge d' afares* на двору Његовог Височанства Књаза. У уторак на подне био је на двору, по постојећем церемонијалу званично представљен ће је Грин предао своју кредитиву Н. В. Књазу... Увече на двору је био велики објед у част Грина, а неколико дана касније он је отпутовао за Скадар, гдје ће стајати док се стално на Цетињу не намјести".¹⁴

Предајући акредитиве, Грин је рекао сљедеће: "Ваше Височанство! Њезино Величанство Краљица Велике Британије и Царица Индије благоволила је именовати ме својим заступником на двору Вашег Височанства. Имам част предати у руке Вашег височанства моја акредитивна писма. Њезино величанство заповиједило ми је, да овом приликом изразим Вашем Височанству увјерење Њезиног поштовања и уважавања и искрене жеље за напредак и благостање Кљажевине".¹⁵

У исто вријеме Грин је био и британски конзул у Скадру, гдје је стално боравио. Зграда британског посланства на Цетињу је иначе саграђена тек 1912. године, а дотле је Посланство било смјештено у једној приватној кући у оновременој Дворској улици. Изузетно лијепу зграду посланства пројектовао је енглески архитекта Харти, који је у то вријеме пројектовао и двије зграде у енглеском стилу *cottage*, које се налазе иза позоришта Зетски дом.¹⁶ Грин је био врло активан британски дипломатски агент. Он је имао једну од запажених улога у питању разграничења Црне Горе и Турске. С обзиром на то да је био близак са турским властима у Скадру, у Црној Гори се сматрало да је био склон турској страни у одређивању граница.

Британска политика према проблему граница Црне Горе

У вријеме одржавања Берлинског конгреса односе између Црне Горе и Турске карактерисали су стални проблеми у пограничним областима. Призренска лига се борила против тога да Црна Гора, у складу са одлуком Берлинског конгреса, дође у посјед оних земаља које је лига сматрала за албанске. Овај покрет имао је пуни ослонац и потпору турских власти, што

---

¹⁴ "Глас Црногорца", 10. фебруар 1879.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Д. Мартиновић и У. Мартиновић, Цетиње, "Споменици архитектуре", Цетње, 1980, 94.

је било добро познато и у Црној Гори. Зато се Црна Гора, одмах по закључењу Берлинског уговора, обратила руској влади да би она од Порте захтијевала испуњење услова мира. Руси су посавјетовали Цетињу мир и уздржаност, као и избјегавање сваког сукоба са Турцима. Понашање Порте према Црној Гори показује чин затварања Бојане за црногорске транспорте. Обавјештење о овоме стигло је баш на дан кад је ратификован Берлински уговор, који Црној Гори потврђује слободну пловидбу Бојаном.¹⁷ На основу обавјештења из Цариграда, од свога амбасадора, влада Њемачке предложила је осталим владама европских сила да предају Турској једну представку, којом ће изразити наду да ће она савладати тешкоће и дати својим локалним пограничним властима јасне и прецизне инструкције. Лорд Солзбери је одговорио на тражење њемачке владе да за један тако одлучан демарш још није дошао тренутак. Влада краљице слаже се са мишљењем француске владе да Берлински уговор треба да буде извршен "комплексно и чим буде могућно". Међутим, британски премијер лорд Биконсфилд је 4. IX, рекао француском маркизу Арикоу: "Кнез Бизмарк је заиста исувише пожурио; он говори о колективном демаршу да би осигурао извршење Берлинског уговора; међутим, једва да је мјесец дана како је уговор извршан". Додао је да Њемачка нема директних интереса у питањима истока, а да канцелар Бизмарк хоће све да нечим диригује. Биконсфилд није расположен да се таквим склоностима Бизмарка повинује.¹⁸

Из политике супротстављања и непријатељства према Русији, Британија је дозвољавала Турској да колико може изиграва обавезе из Берлинског уговора. Из сопствених разлога Беч је охрабривао надања Црногораца, изражавајући захвалност књазу Николи за коректне поступке приликом запосједања Херцеговине од стране аустроугарске војске. Аустро-Угарска је подржала у Цариграду и црногорски захтјев за Подгорицу. Усаглашени притисак Русије и Аустро-Угарске у Цариграду довео је до директних преговора црногорске и турске стране у Вирпазару. Вирпазарским споразумом детаљно су разрађени ред и начин узајамних евакуација и запосједнућа територија. Турци треба да напусте Жабљак, Служ и Подгорицу, а Црногорци Улцињ. Црногорска војска је тачно према споразуму од 7. II ушла у Жабљак, а 8. II у Служ и Подгорицу. Истога дана Турцима је уступљен Улцињ. Књаз Никола се, пошто је примљена Подгорица, незваничним каналима обраћао Порти да се претходно Црној Гори предају Плав и Гусиње, па послје тога да се врши разграничење. Испитивање у том правцу Књаз Никола је вршио преко британског кон-

---

¹⁷ Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње 1979, 93..

¹⁸ Исто, 101.

зула у Скадру и отправника послова на Цетињу Грина.¹⁹ Занимљиво је опажање Јонина да није дипломатски коректно од стране британске владе што је Грина истовремено поставила за отправника послова на Цетињу и за генералног конзула у Скадру.²⁰ Књаз Никола није тада размишљао о некој територијалној размјени за Плав и Гусиње, а и од руске владе је савјетован да се чврсто држи легитимне основе Берлинског уговора. Идеје о евентуалној размјени су изгледа потицале управо од Грина.²¹

Међународна европска комисија за разграничење Црне Горе и Турске на страни Албаније окупила се на Цетињу крајем априла и почетком маја 1879. Од самог почетка свог рада комисија ће се сусрести са проблемом турске тактике отезања, која је имала за циљ да се предаја Плава и Гусиња одложи у недоглед. У Црној Гори се сматрало да је оваквом турском понашању доста ишао на руку британски конзул у Скадру Грин. У том погледу говори и чињеница да је Грин одбио позив књаза Николе да дође на разговор у Подгорицу уочи преласка Комисије на источну страну језера. Грин се изговарао да би му у току њиховог састанка могао доћи неки телеграм из Лондона или Цариграда, а да он шифру не може повјерити капетану Селу, првоопуномоћеном британске делегације у Комисији. Изражавајући жаљење што не може доћи у Подгорицу, Грин жели "да оконча стање неизвјесности које толико притиска Црну Гору".²² Примijeћено је да је то преседан. Отправник послова одбија да дође на пола пута владару код кога је акредитован ради разговора о важном проблему. Овим се може објаснити и успјех тактике отезања Хусеин-паше из Скадра. Истина, неколико дана прије Грин пише Радоњићу да је интервенисао код Хусеин-паше у вези са провизорном границом код В. Круци, да би се избјегли неспоразуми. Паша предлаже да се пошаљу њихови делегати да означе произвољну линију која је уговорена протоколом из Вирпазара.²³ На овом мјесту дошло је до инцидента јер су се турске предстраже првог дана јула помјериле у тзв. ничију земљу, чак нешто ступиле на земљиште које Црногорци држе за своје. Повукли су се тек када је Црногорцима стигло појачање. Овај потез Турске Грин је правдао тврдећи да су Круци

---

¹⁹ ДАЦ МИД 46/1, април 1879, Грин-Министарству спољних послова.

²⁰ ДАЦ МИД 204/1, 11/2 август, Радоњић-Врсица.

²¹ Исто.

²² ДМЦ АО, бр. 59, 8. јуна 1879. Грин-Радоњићу.

²³ ДАЦ МИД 132/1, 2. јун 1879. Грин-Радоњићу.

унутар турске демаркационе линије.²⁴ И понашање британског комесара на терену било је ненаклоњено Црногорцима.

У вези са Мркојевићима се појавио проблем зато што су одредбом Берлинског уговора они остављени Црној Гори, али на мериторној карти аустроугарског генералштаба учртана је линија којом су Мркојевићи подијељени између Црне Горе и Турске. Расправљајући о Мркојевићима, мишљења комесара су се потпуно разишла, али је управо предлог британског комесара био да се поступи као што је на поменутој карти. Држање британског комесара црногорска влада схватала је као дио општег антируског курса његове владе.

У спољној политици конзервативне владе Дизраелија одржавање турске царевине имало је битну улогу као штит од доминације Русије на истоку. У свим споровима око спровођења одлука Берлинског конгреса британска влада се супростављала Русији. У овом случају Скадар је био најистуренија западна позиција Турске, а Црна Гора се третираола као експонент Русије. Зато се британски комесар залагао да се црногорска граница што више одмакне од Скадра, односно да већи дио племена Мркојевића остане Турској. Без обзира на тешке унутрашње економске прилике и измореност претходним ратом, црногорска влада је ријешила да настави борбу за остварање својих права. Као први црногорски дипломатски представник у Цариграду, војвода Станко Радоњић имао је за главни задатак да настоји убрзати предају Плава и Гусиња Црној Гори. У овом правцу ствари су ишле изузетно споро и тешко. Тешкоће да преда Плав и Гусиње Порта је објашњавала отпором и снагом Албанске лиге.²⁵ Битна је и улога Аустро-Угарске којој није одговарало да Црна Гора добије Плав и Гусиње. Код књаза Николе и његове околине почео је да преовлађује став да ова мјеста треба узети силом. Војвода Марко Миљанов је одређен за команданта одреда код Андријевице. Сукобљавање између Црногораца и Албанске лиге кулминирало је у борбама почетком децембра 1879.

Ангажовала се тада руска дипломатија убијевши књаза Николу да одустане од узимања Плава и Гусиња силом и упућујући оштре критике и Турској и Аустро-Угарској. Турски цинизам се састајао у томе што су подржавали албански отпор, а са друге стране тврдили како препуштају књазу Николи да сам заузима Плав и Гусиње. У ове игре је изгледа био укључен и британски конзул Грин, који 17. XII обавјештава црногорског министра иностраних дјела о мисији једног турског комесара у Гусиње са султановом прокламацијом којом позива становнике да дозволе предају

---

²⁴ Исто.

²⁵ Н. Радоњић, навед, дј, 211.

округа на миран начин Црној Гори.²⁶ Оваква прокламација пошла је стварно тек касније, 2. јануара 1880, и то не од султана него од Порте, последице директног притиска Русије.²⁷ На терену је, међутим, опет дошло до сукоба између Црногораца и Албанаца, овог пута на Мурини. У Црној Гори се сматрало да главну подршку свом дволичном понашању Турска има у Аустро-Угарској и Великој Британији.

У овим приликама званични Беч и Лондон су се трудили око усаглашавања ставова. Тако је било и са предлозима око могуће замјене Плава и Гусиња за територије Груда и Хота. Преко свог конзула у Скадру Беч је наговарао Грина да из Скадра пошаље један извјештај амбасадору Гајару у Цариград, са мишљењем да ће евентуалном предајом албанских католика Груда и Хота ово становништво бити изложено црногорском бијесу. Гајар је тај телеграм ставио на увид осталим дипломатским заступницима у Цариграду. Вуковић се онда потрудио да те интриге у Цариграду демантује и сузбије. Истакло је да племена Груди и Хоти економски гравитирају Подгорици. Тврдио је да је гранична линија посјекла обрадиво земљиште, али да Груди и Хоти своје њиве на црногорској страни мирно обрађују и слободно иду на подгорички пазар. Пружио је и доказе да се Црногорцима ни најмање не може пребацити вјерска нетрпељивост. Послије разговора са Вуковићем, Гајар је наводно обавијестио своју владу о неоснованости Гринова извјештаја.²⁸ Црногорска влада је пристала на компензацију територијом Груда и Хота не би ли се коначно ријешила једног неизвјесног и стално напетог стања. Дипломатска акција око овог питања водила се и у Цариграду и на Цетињу.

Британски посланик Грин, почетком маја 1880, дишао је из Скадра на Цетиње са предлогом о примирју између Црне Горе и Албанске лиге. Божо Петровић, који је замјењивао Радоњића, одговорио је Грину да је предлог са сваког становишта чудан. Грин је посјетио и књаза Николу и с њим о истом предлогу разговарао, али је добио сличан одговор као и од замјеника министра. Гринов предлог изавао је забринутост на Цетињу и потврђивао сумњу у погледу држања британске владе.²⁹

Турски предлози за замјену према црногорској страни били су више него неприхватљиви. Све владе великих сила биле су незадовољне

²⁶ ДАЦ МИД, 425/1 17. 12. 1879. Грин-Министарству иностраних дјела.

²⁷ ДАЦ МИД, ф. 4, 4. јануар 1880, Вуковић-Радоњићу, у прилогу копија Прокламације.

²⁸ ДАЦ МИД, ф. 4, 502, 12. фебруара 1880. Вуковић-Радоњићу.

²⁹ Г. Станојевић, Прилози за дипломатску историју Црне Горе од Берлинског конгреса до краја 19. вијека, Историјски часопис, књ. 11, Београд 1961.

Портиним предлогом и њихови амбасадори су изразили незадовољство у Цариграду. У Цариграду је настала дипломатска борба у циљу постизања црногорско-турског споразума. Резултат тога је потписивање меморандума од 12. априла 1880. о томе да Црна Гора умјесто Плава и Гусиња добија од Турске Груде и Хоте. У име црногорске стране меморандум је потписао Гавро Вуковић. Пошто су владе потписнице Берлинског уговора дале пуномоћја својим заступницима у Цариграду, они су 18. априла 1880. године, сачинили протокол којим се турско-црногорски меморандум анектира Берлинском уговору.³⁰

У Албанији су, међутим, још почетком марта отпочели договори да се одупру уступању њихове територије Црној Гори. Остале албанске области, поготово Малесија, слале су веће групе добровољаца Грудима и Хотима. Тек на недељу дана прије истека рока за предају Груда и Хота, црногорска влада предузела је војне мјере за њихово запосједање. Предузете су неопходне мјере предострожности у Васојевићима према Плаву и Гусињу, према Улцињу и Скадру. Сваки сукоб на граници имао се до крајњих граница избјегавати. Предаја уступљених територија Црној Гори требала је да се изврши 22. априла. Тога дана десила се добро позната турско-албанска превара. Напуштајући положаје Турци су их оставили Албанцима, тако да су на освит 22. априла Албанци већ држали запосједнуте утврђене положаје.³¹

Књаз Никола је 22. априла позвао у двор дипломатске заступнике европских влада и саопштио им о прекршају цариградског меморандума од стране Турака. О догађају је црногорска влада обавјестила Вуковића у Цариграду наложивши му да протестује на Порти. Овај је о догађајима такође обавијестио амбасадоре европских сила. Сви су категорички изразили незадовољство Порти и упутили колективну ноту са најозбиљнијим упозорењем због турског понашања.³²

С обзиром на и даље индолентно понашање Турске, сви су очекивали нове инструкције својих влада, а поготово британски амбасадор који је чекао нови спољнополитички курс од управо образоване либералне Гледстонове владе. Ово ће се показати као врло битно за даљи развој црногорско-турског проблема.

---

³⁰ Г. Вуковић, Мемоари и исто ДАЦ МИД ф. 4. бр. 532 Вуковић-Радовићу.

³¹ Н. Ражнатовић, навед. дј, 243.

³² Г. Вуковић, Мемоари, књ. 2, Титоград 1985, 59.

Политика Гледстонове владе према црногорском питању

У Црној Гори се са пажњом пратио развој унутрашње политичке борбе у Британији. Поводом изборне агитације са симпатијама се гледало на Гледстона и либералну странку и давао публицитет његовим изборним говорима. На највеће интересовање наилазили су, наравно, његови ставови о спољној политици. "Глас Црногорца" бр. 11, од 15. марта 1880. године, пише. "Чувени вођ инглешких либералаца Гледстон држао је пред својим бирачима у Мидлотијану бесједу, којом је жестоко напао на Аустрију. Наводећи, међу осталијем, како данашњу владу инглешку и неке иностране владе потпомажу, настави Гледстон овако: Нијесте ли читали у лондонским листовима од пошљедњијех неђеља један извјештај о енергичној потпори коју данашња влада ужива од аустријског цара? Нијесте ли виђели, како је цар позвао к себи сер Елиота, па му казао, како има једно кужно створење, неки мистр. Гледстон који не одобрава спољашњу политику Аустрије? И колико му је до тога стало - тијем ријечима хтио је цар дати правац британском народу и бирачима Мидлотијанским - да ви својим гласовима одржите кабинет Биконсфилдов. Е дакле, ако ви спољашњу политику Аустрије - политику за којом је Аустрија свагда ишла - одобравате, онда вам савјетујем, да тако и чините. Ако хоћете да аустриска спољашња политика на вијећу ове земље господари, онда дајте своје гласове онако како вам се од Аустрије препоручује. Ја не велим, да се Аустрија не може излијечити. Ја се надам још, да ће се она излијечити, јер се труди да у својој унутрашњости боље установе заведе, и ја јој од срца желим да у том успије. Но ја овдје говорим о њеној спољашњој политици. Аустрија је била свагда заковани непријатељ слободе свијем народима и свијем земљама у Јевропи. Аустрија је ногама газила Италију; Аустрија се противила јединству Њемачке; Аустрија је све чинила да спријечи постанак Белгије; Аустрија није ни прстом мрднула за успостављање Грчке. На цјелом земном шару нема једног мјеста, на које бисте могли прстом упријети и рећи: овдје је Аустрија добро учинила. На Берлинском конгресу Аустрија се противила слободи источнијех народа, и зато вам кажем, ако хоћете да вам дух Аустрије влада на вијећу ове земље, а ви у име божје послушајте савјет царев".

"Глас Црногорца" у броју 12, од 22. марта 1880, у политичком прегледу наставља: "Сву пажњу политичког свијета заузимају скоро искључиво избори у Инглешкој. Борба тамошња између либералаца и конзервативаца тако је од замашне важности да се око ње данас обрће интерес цијелога образованог свијета, јер од побјеле једне или друге стране зависи правац којим ће се у будућности водити спољашња политика бри-

танске државе а ова је држава по пространству својих земаља и по свом богатству толико силна и моћна да се њен глас на вијећу великијех сила међу прве броји. Најважнија личност у коју сви данас очи упиру не смо у Инглешкој него и у осталом свијету то је Гледстон. Посред вреве и комешања у овој изборној борби он стоји као стијена са својим колосалним политичким значајем, чистим карактером, јасним програмом и моћним говорничким даром. У прошлом броју саопштили смо укратко његов изборни говор. Устала су три министра да га поразе својијем бесједама, но без икаквог успјеха, јер како већ рекосмо једнога не хтјеше бирачи ни пустити да говори а телеграме Елиотове не даше прочитати. Против министра устао је опет да говори Гледстон у једном изборном мјесту те понови на ново своје нападаје на спољашњу политику аустријску... Гледстон рече даље како је чуо, да су се у Аустрији јако опучили на његов говор, но ту има лијека, нека само Аустрија одговори да она нема горњијех намјера, нека изјави да она све планове управљене против слободе народа источних на Балкану прозире и да их се одриче... Он се нада, ако се Елиот који је гори Турчин од самијех Турака, опет уплете у ову ствар да ће моћи рећи Инглешкој, да ли је истина или није: да Аустрија кроји планове за успостављање своје моћи на балканском полуострву против воље тамошњих ослобођених народа.

Лист "Глас Црногорца" је увијек званични или полузванични орган црногорске владе. Из овога се да закључити колики је значај црногорска власт, као уосталом и сва Европа, придавала изборима у Енглеској. Гледстонови изборни говори распалили су наде код црногорске власти у праведније ријешавање балканских питања и јачање међународне позиције Црне Горе. Све се ово посматрало са аспекта евентуалне промјене енглеско-руских односа, па је у том смислу један спољнополитички коментар из бр. 13, од 29. марта 1880, године врло занимљив и готово пророчански за још далеке догађаје. Наиме вијест о оставци Бизмарковој доводи се у везу са изборима у Енглеској. Наслућујући побједу Гледстона, лист предвиђа промјену у руско-енглеским односима и каже: " У таквом положају, шта је остало Бизмарку који је завадио Њемачку с Русијом а нема да јој приведе ни једног савезника без Аустрије, шта му је остало на очиглед моћног савеза инглешко-руског уз који ће пристати и Француска и Италија и све друго у Јевропи и Азији што има да се чему нада од рата"?

Симпатије према Гледстону су у Црној Гори биле врло јаке од његовог политичког ангажовања у вријеме велике кризе. Одушевљено доносећи вијест о његовој побједи на изборима, "Глас Црногорца", бр. 14, од 5. априла 1880, пише: "Никада се у нас Црногораца неће заборавити све лијепе и племените ријечи, које је он за нашу ствар пуштао у свијет на своја златна уста. То заузимање за праведну ствар угњетенијех народа ис-

точных дало је повода назадњачким конзервативцима енглешким да изнесу биједу на Гледстона и његово друштво, као да су русомани и да раде на корист Русима... Будите према источнијем народима као Руси - довикује Гледстон конзервативцима - будите према њима и бољи од Руса, па ће на мјесто Руса или поред Руса и Инглешка морално владати истоком источни, жељни слободе и независности, исто ће се тако савијати око Инглешке као што се данас савијају око Русије".

Велика надања на Балкану, а посебно у Црној Гори, да ће имати користи од ове изборне побједи либерала у Енглеској, као да је потврдио на себи својствен начин сам Гелдстон. Од свих честитки на побједу, које је добијао са разних страна, он је издвојио двије: "између самијех поздрава пак, не може бити зазорно, ако споменем један телеграм из независне Србије, а други са Цетиња, пријестонице јуначке и кршне Црне Горе (the capitol of heroic and highland Montenegro).³³

Исти број доноси и коментаре из Русије гдје је такође присутно задовољство. Из "Новоје Времја" се наводи како се сада Аустрија труди да склопи савез са Турском, па вели да два болесника кад се саставе не може произићи здрав човјек. Предвиђа се промјена у енглеском дипломатском саставу и цитира: "Међу првима који ће добити путни лист, сматрају се Лејард и Елиот, двије туркуше да их ни сам пророк не би боље тражио".³⁴ У идућем броју пише се опширно о Гледстону, чији је надимак "пријатељ народа" и да се његова политика према Аустрији може сажети у ријечи: "Hands off" - и сматра да ће нови кабинет бити наклоњен Јелинима и другим источним народима.³⁵ И у наредним бројевима даје се огроман простор новостима из Лондона и изражава одушевљење Гледстоновом побједом.

Овакво расположење није ни изблиза владало у Аустро-Угарској, што се види из писања аустријске "Пресе", која коментарише да су догађаји у Енглеској дјеловали као хладан плусак на усијане главе извјесних политичких кругова у Аустрији.³⁶

Долазак на власт либералног кабинета Гледстона означио је једну нову оријентацију Велике Британије у политици према Турској и уопште источном питању. Дотадашње савезништво Аустро-Угарске и Велике

---

³³ "Глас Црногорца" бр. 15, 12. април 1880, пренесено из "Daily News" од 6. априла.

³⁴ Исто.

³⁵ "Глас Црногорца" бр. 16, 19. април 1880.

³⁶ "Глас Црногорца" бр. 17, 26. април 1880.

Британије често је било кочница спровођењу неизвршених одлука Берлинског конгреса.

Нови спољнополитички правац Лондона позитивно ће утицати у смислу јединственог наступања конзервна европских сила да принуде Турску на извршење својих обавеза према Црној Гори. Нови министар спољних послова Велике Британије лорд Гренвил обратио се 4. V 1888. у првом реду влади Аустро-Угарске, као и осталим владама које су потписале Берлински уговор, полазећи начелно од тога да је ствар општег европског интереса да се стане на крај оклијевањима Порте да изврши своје преостале обавезе из тог уговора. У томе смислу најбоље је дјеловати, сматра Гренвил, уједињеним напорима сила потписница на Порти. Констатује се да стање на турско-црногорској граници изискује пуну пажњу и хитне кораке, пошто Турска није извршила аранжман о граници са Црном Гором, а у сваком моменту може избити сукоб између Албанаца и Црногораца. Зато влада Његовог Величанства "нестрпљиво" позива владу Аустро-Угарске и друге силе потписнице Берлинског уговора да упуте ноту Порти захтјевајући од ње да испуни своје обавезе.³⁷

За новог британског посланика у Цариграду одређен је Гешен који је раније открио скандалозне новчане послове између Исмаил-паше и султана. Он је у Цариград требао да понесе ноту британске владе у којој се изјављује да Црној Гори није уступљено земљиште на правилан начин и тражи се од Порте да покаже начин како ће се ово питање ријешити без сукоба.³⁸ У Лондону су у исто вријеме поведени разговори са аустријском страном о могућностима да се Црној Гори учини нека нова територијална компензација. Британија је предлагала да то буде долина Лима али је интерес Аустро-Угарске упућивао на то да о томе нема говора и они су указали на најлакши излаз, да се Црној Гори врати Улцињ.³⁹

Конзули Аустро-Угарске и Британије у Скадру, Липић и Грин брзо су обавили повјерени им посао и израдили један пројекат за нову границу Црне Горе са Улцињем. По овом пројекту Црна Гора добија Мркојевиће, обалу мора до Бојане и приобаље ове ријеке са плодним земљиштем. Грин је тада још указао црногорској страни да би евентуалне примједбе на предлог тешко могле бити усвојене.⁴⁰

---

³⁷ ДМЦ ПР бр. 1744 5. мај 1888. Гирс-Јонину, у прилогу нота Гренвила.

³⁸ "Глас Црногорца" бр. 17, 20. мај 1880.

³⁹ Н. Ражнатовић, навед. дј, 257.

⁴⁰ ДАЦ МИД ф. 4. бр. 637, 18. јун 1880. Грин-Радоњићу.

Русија је ову иницијативу могла само да подржи, у нади да ће њен мали савезник и штићеник на Балкану најзад доћи до свога права и мира. Но, поново Руси препоручују Црногорцима стрпљивост и умјереност. Енглези су толико практични да им не може измаћи из вида да Турска престаје бити елемент на који се може ослонити њихова политика, и да будућност Истока прелази у руке балканских народа.⁴¹ Стрпљење је савјетовано Црногорцима и са британске стране у разговорима новог амбасадора у Цариграду Гошена и Вуковића. Управо Гошен је покренуо нову дипломатску акцију чији резултат је нота европских сила Порти од 9. јуна 1880. године, у којој се поводом црногорских граница захтијева још већа пажња и много брже регулисање. Ова нота је, сматра Вуковић, тешко падала Турцима, јер је црпала снагу из инструкција британске владе амбасадору Гошену.⁴² Сви покушаји, међутим, да се путем дипломатије Турци принуде на извршење Берлинског уговора о границама Црне Горе нијесу давали резултата. Одговори Порте на ноте великих сила били су све бесмисленији. Зато је британска влада прва покренула иницијативу за једну демонстрацију удружене флоте европских сила у циљу потпоре Црној Гори да јој Турци предају Улцињ. У поморској демонстрацији треба да учествују све велике силе, али се акција мора ограничити само на помоћ Црној Гори, без могућности да било која од сила може из тога извући неке посебне користи за себе. Прије сакупљања флоте лично је британска краљица Викторија замолила султана да у сопственом интересу попусти захтјевима сила.⁴³

Иако је и даље настојала да настави са одуговлачењем и изигравањем, Порта очигледно више није имала ни простора ни помоћи за такво понашање. Изгледа да се испуњавало оно што је лорд Гренвил дао Гошену као напутке за његово ново мјесто у Цариграду: "Дошло је вријеме гдје влада ове земље кани у сагласју с другим властима постојано захтијевати, да се испуне оне дужности, које је Порта преузела обзиром на Грчку и Црну Гору, да се испуне обећања гледи реформи у управи, која је Порта толико пута свечано дала и исто тако опетовано прекршила".⁴⁴ "Глас Црногорца", бр. 35, од 30. августа 1880, доноси писање "Daily news"-а о црногорском питању и слједећу изјаву Гренвила: "Црногорци неће већ имати дуго да чекају. Они су у бољем положају него Грци, јер Турска, или боље рећи турска влада, почела је да увиђа, да је, што се тиче Црне Горе,

⁴¹ ДМЦ ПР ф. 28, 7. јуна 1880. Гирс-Јонину.

⁴² Г. Вуковић, Мемоари књ. 2, Титоград, 1985, 104.

⁴³ Н. Ражнатовић, навед. дј, 273.

⁴⁴ "Глас Црногораца", бр. 25, 21. јун 1880.

исцрпла не само стрпљење великијег сила, него и своју способност у измишљању и протуривању новијех соплетака и марифета. Дубровник је најближа Улцињу морска лука, те се може очекивати, поуздано, да ће сама појава флоте, ако Порта на то још буде чекала, бити довољна да произведе на брзо жељени ефекат. Црногорци могу сматрати своју ствар као добивену."

Флота европских сила почела се окупљати у луци Гружа крајем 1880. Велика Британија је упутила оклопњаче "Александра", "Темерер" и "Монарх", као и неколико помоћних бродава. Главни командант удружене ескадре био је британски адмирал лорд Сејмур.⁴⁵ У инструкцијама адмиралу Сејмуру каже се да је сама акција мотивисана неопходношћу да се Турцима и Албанцима покажу јединство и одлучност сила да прибаве поштовање одлука у Берлину, у циљу да Црна Гора брзо дође у посјед Улциња. Адмирал Сејмур ће са осталим командантима позвати турског команданта у Скадру да им се са својим снагама придружи да Црној Гори помогну заузети Улцињ. У случају позитивног одговора флота ће испловити пред Улцињ и у сарадњи са црногорском војском и турским властима мирно обавити задатак. Ако Турци одговоре да су сами вољни, али то не могу испунити због отпора Албанаца, предвиђа се састанак са њиховим вођама. Покушало би се убиједити Албанце да одустану од отпора предаји Улциња. Ако саме турске власти одбију предају тога мјеста мотивацијом да за то немају наређења, адмирал Сејмур ће поставити Турцима рок од три дана за коначни одговор. Ако га не добију или он не буде задовољавајући, сматраће да је њихов захтјев одбијен. Тада ће се Сејмур консултовати са савезничким командантима. Што се тиче доношења одлука, ако искрсну разлике, британска влада пледира за одлучивање већином гласова присутних команданата. Ако ли Сејмур у неком важном питању буде надгласан, он ће се потрудити да одложи одлуку док добије нове инструкције.⁴⁶ Суштина и вриједност британског става у поморској демонстрацији била је у томе што се није искључивала могућност употребе силе. Слањем ратне флоте у Јадран, концерн европских сила заложил је свој ауторитет да би Турска извршила своје обавезе према Црној Гори.

---

⁴⁵ "Глас Црногораца", бр. 35, 30. август 1880.

⁴⁶ ДМЦ ПР, "Communication anglaise traduction, ST. Petersburg". 17. август 1880.

Демонстрација европске флоте и предаја Улциња Црној Гори

Након доласка европске флоте у Груж црногорска влада је контактирала са савезницима преко британског посланика Грина. У то вријеме на Цетињу су боравили и неки други Енглези: дописник Тајмса г. капетан Галбера, дописник Стандарда г. Баљ, и члан либералне партије г. Хигинс, адвокат из Лондона.⁴⁷ Извјештачи британских листова хтјели су да пренесу њиховој јавности ток догађаја око Црне Горе, у које је Британија сад већ била одлучно умијешана. Грин је у име своје владе 4. XI позвао црногорску страну да што је најбрже могуће изврши војне припреме, како би Црногорци "у једном или другом случају" (мирним путем или силом) могли да дејствују у најкраћем року.⁴⁸ На позив Грина одговорено је да ће црногорска влада 15. XI по новом календару, бити спремна да заузме Улцињ. Али потврђујући ужурбано спремање Црногораца, Радоњић напомиње Грину да постоји опасност да се запали фронт са Турцима и Албанцима око Скадарског језера, па је за то пожељно да савезничка флота подупре црногорску операцију како би се она у један мах окончала. Он моли Грина да ово мишљење достави лорду Гренвилу.⁴⁹

Позив Црногораца на војно спремање Грин је допунио, јављајући им да буду готови дејствовати на непосредни позив који би могли добити од скадарских власти. Њему пак изгледа да је Порта коначно ријешила да преда Улцињ, ради чега је наводно упутила 5 батаљона низама са једном брдском батеријом да запосједну "нову линију" у томе округу.⁵⁰ Црногорцима је изгледало, на основу ранијег искуства, да Грин опет нешто ради у корист Турака, па му је одлучно одговорено да се неће одазвати никаквом турском позиву, већ само на позив великих сила. Због одређене сумње у самога Грина Радоњић га моли да му од Лондона прибави прецизна разјашњења, а дотле ће он његову поруку сматрати као лично мишљење.⁵¹ Грин се пак извлачио од директног одговора, констатујући да ће велике силе, кад за то дође моменат, обавијестити црногорску владу и пружити јој

---

⁴⁷ "Глас Црногораца", бр. 38, 20. септембр 1880.

⁴⁸ ДАЦ МИД ф. 4, бр. 704, 4. септембар 1880. Грин- Радоњићу.

⁴⁹ ДАЦ МИД ф. 4, 6. септембар 1880. Радоњић- Грину.

⁵⁰ ДАЦ МИД ф. бр. 707, 8. септембар 1880. Грин- Радоњићу.

⁵¹ ДАЦ МИД ф. 4, 8. септембар 1880, Радоњић- Грину.

сва потребна објашњења.⁵² Црногорска влада је, без обзира на одређене неспоразуме са Грином, извршила у поменутом року најављене војне припреме. Она је на ту мјеру била принуђена и новом прегрупацијом Албанаца и њиховим спуштањем у Улцињ. Црна Гора је мобилисала 6.000 војника и упутила их на Суторман и у Бар.

Адмирал Сејмур је 16. IX одржао конференцију команданата ескадре да би одредили начин на који ће Црна Гора доћи у посјед Улциња. Британски капетан Сел, који се управо био вратио из Бара, реферисао је да су Црногорци концентрисали 6.000 војника насупрот 8.000 Албанаца и 5 батаљона низама. Према Селу, црногорски командант је оцијенио да не може ићи на Улцињ, чак ни ако би био подржан присуством флоте. Конференција адмирала се договорила: прво, да се конзуларни кор у Скадру са породицама упозори да се ради личне сигурности привремено уклоне отуда, а затим да се Риза-паши постави рок од 3 дана да одговори хоће ли мирно предати Улцињ "или ће допустити да га Црногорци заузму оружјем уз помоћ комбиноване флоте сила". Сејмур је онда послао команданта "Александре" лорда Валтера Кера и капетана Кајара преко Цетиња за Скадру да Риза-паши предају ултиматум.⁵³

Одлука о борбеном садејству црногорске војске донијета је на ратном савјетовању код књаза Николе, у коме су судјеловали адмирал Сејмур, војвода Божо Петровић, војвода Станко Радоњић, војвода Гавро Вуковић, руски заступник Јонин и италијански заступник Дурандо.⁵⁴ Адмирал Сејмур је позвао књаза да војно заузме Улцињ, а да ће му флота пружити сваку помоћ, изузев искрцавања морнара на сухо.

Противници Гледстонове владе стално су нападали ово енглеско упетљавање против интереса Турске. Они то виде као дио укупне спољне политике либералне странке, чија је, по њима, основа споразумијивања са Русијом. Солзбери у једном говору из октобра те године напада Гледстона ријечима: "Чудновато је да је онај човјек, који се тако ванредно диви том народу, данас први министар Инглеске; управо је немогућно вјеровати, да он по зрелом расуђивању тежи да постигне оно у што су Црногорци очи упрли; да он по зрелом расуђивању за тијем тежи да искључивим савезом са Русијом замијени пријатељство и тијесни споразум са њемачким силама; немогућно је помислити да он хотимице отискује од нас силе, које су наши природни пријатељи у Јевропи, за љубав другој једној сили, чија је поли-

---

⁵² ДАЦ МИД ф. 4, 8. септембар 1880, Грин -Радоњићу.

⁵³ Г. Вуковић, Мемоари, кв. 2. Титоград 1985, стр. 132.

⁵⁴ Исто, 134.

тика свагда била и свагда мора бити у противности с интересима ове земље".⁵⁵ Супротне концепције у погледу спољне политике биле су основ сукобљавања двије велике политичке странке у Британији у овом периоду. Заузимање Улциња од стране црногорске војске није извршено по договору, из разлога опрезности. Књаз Никола је својеручно написао писмо Сејмуру у коме се оправдава измијењеном ситуацијом, усљед тога што је турски командант из Скадра Риза-паша ставио до знања да ће напасти црногорске трупе чим би пријешле територију Улциња. Књаз је оцијенио да више нема посла само с албанским четима него и са регуларном војском.⁵⁶ Удружена савезничка ескадра отпловила је кроз неколико дана и укотвила се у Тивту, у Боки Которској.

Гледстонова влада, као иницијатор брзог рјешења црногорског питања, осјећала се повријеђена што ефекат поморске демонстрације није испао према очекивању. Налазећи да држање Турака повећава тешкоће, она је почетком октобра предложила осталим владама европских сила да удружена ескадра отплови из Јадрана за Смирну, да ову турску луку окупира као материјалну залогу док Црна Гора не добије територију Улциња. Хтјело се извршити притисак на један од најважнијих трговачких центара Турске. Залажући се за овако озбиљан подухват, британска влада нарочито наглашава да је за његово извођење апсолутан услов једнодушност свих сила које већ учествују у поморској демонстрацији.⁵⁷ Дипломатија у Цариграду је изложила Порту новим мјерама притиска. Резултат дипломатске акције је био да су скадарске власти почеле предузимати ефикасније мјере против Албанске лиге. Такође је дошло до нових турско-црногорских преговора о разграничењу, чији је резултат конвенција потписана у Куњи 25. XI 1880. године Турске власти су упутиле проглас грађанима Улциња да ће противљење примопредаји бити кажњивано. Пријетња британским планом о окупацији Смирне и други притисци европских сила у Цариграду дали су напакон резултате. Силе које су заложиле свој ауторитет у поморској демонстрацији нијесу се смјеле из овог подухвата вратити необављена посла.

Стриктно према предвиђеним детаљима примопредаја територије Улциња обављено је 26. XI 1880. године. Послије предаје Улциња књаз Никола је адмиралу Сејмуру упутио срдачну захвалност за помоћ у ријешавању граничног питања Црне Горе са Турском. Благодарети

⁵⁵ "Глас Црногорца", бр. 43, 25. октобар 1880.

⁵⁶ ДАЦ МИД ф. 4, 26. септембар 1880. Књ. Никола-Сејмуру.

⁵⁷ Ј. Вукић, Плавско-Гусињска афера и ослобођење Улциња 1880. године, Сарајево 1929, 107-108.

одлучном залагању европских сила "које су слиједиле племениту иницијативу Велике Британије" у свим фазама овог питања Црна Гора је дошла до свог права.⁵⁸ Али то још није значило смирење на црногорско-турској граници, јер је било још спорних питања у повлачењу саме граничне линије. Тек 1883. и 1884. након посјете књаза Николе Цариграду, међународна комисија успоставила је граничну линију на свим секторима између двије земље.

У ових неколико година рјешавања животног питања за Црну Гору, британска званична политика је показивала наклоност према њој, што је значајно утицало да Црна Гора може повољно ријешити своје питање у оквиру међународних односа. За ово је свакако најзаслужнији Гледстон, са својим ставом да се источно питање треба рјешавати на основу права и интереса оних народа који живе на том постору. Он је своја увјерења сада могао поткријепити легитимитетом Берлинског конгреса и једноставно принудити Турску на извршење обавеза. Срећна је околност да је овај државник, који је изречао неке од најљепших ријечи које су икад упућене Црној Гори, био у прилици да за њу учини и одређену конкретну политички корист.

* * *

Политика Велике Британије према Црној Гори је један од најзначајних сегмената спољно-политичких односа Црне Горе и фактора њеног међународног положаја, јер је Велика Британија дуги низ деценија, као глобална сила, имала водећу улогу у европској политици.

У ријешавању источног питања 1875-78. године, британска политика је била живо присутна. Основни њени циљеви су били: очување интегритета Турске и спречавање руске доминације на Балкану. Не дозвољавајући Русији да створи једну велику словенску државу на Балкану, под њеним утицајем, Велика Британија није дозволила реализацију мировног уговора у Сан-Стефану. На Берлинском конгресу, на којем су се ријешавала балканска питања након ратова Србије, Црне Горе и Русије против Турске, британска политика је ишла на руку интересима Аустро-Угарске, којој је дозвољена окупација Босне и Херцеговине. Оно због чега су Црна Гора и Србија ушле у рат против Турске, додијељено је Аустро-Угарској заједно са улогом чувара стабилног балканског поретка.

---

⁵⁸ Исто, 118-120.

Након Берлинског конгреса успостављени су дипломатски односи између Велике Британије и Црне Горе отварањем британског посланства на Цетињу. Питање разграничења Црне Горе и Турске, у коме је било много спорних момената, могло је да изазове нове сукобе. Захваљујући прије свега живом ангажовању британске дипломатије, границе су коначно дефинисане, а Турска принуђена на извршење одлука Берлинског конгреса. Посебну заслугу за ово имала је британска либерална влада на челу са Гледстоном.

Различите спољно-политичке оријентације које су се поводом овог питања манифестовале код великих парламентарних странака у Великој Британији, могле су бити за Црну Гору значајно политичко искуство. За црногорску дипломатију ово је морало бити искуство које говори да убудуће треба пажљивије осматрати унутрашње политичке прилике у појединим земљама. Јасно је било да Црна Гора ни овај пут не би могла остварити своја легитимна права да није било наклоност пресудног спољно-политичког фактора. Британска политика је, са друге стране, традиционално показивала највећи степен одлучности и енергичности у временима криза. И у овим годинама она је преузела на себе улогу вође европских сила и доказала свој несумњив политички и сваки други значај.

За даље британско-црногорске односе од значаја је чињеница да се у овим годинама после Берлинског конгреса интензитет њихових контаката знатно повећао. То је довело до бољег међународног упознавања двије земље. Демонстрација флоте европских сила у Јадрану увела је Црну Гору у жижу европске политике. Црна Гора је постала предмет парламентарних расправа и у самој Великој Британији, а не мали број новинских чланака и посебних публикација упознавали су британску јавности са Црном Гором. Ове расправе у парламенту и у јавност имале су за Црну Гору такође одређени значај, јер су утицајне британске личности у њима разбијали неке предрасуде и негативне оцјене о Црној Гори. Зато је питање црногорско-турских граница имало за Црну Гору већи значај од чисто територијалног. Ово питање представља и продужетак велике источне кризе и послеје 1878. године на дипломатском пољу.

За Црну Гору је врло битно да је на задовољавајући начин ријешила питање својих граница. Спорно питање имало је изузетан економски значај јер је његово ријешавање било предуслов даљег развоја земље. На политичком плану, регулисање граница значило је успостављање мирних односа са Турском, уз елиминисање или макар ублажавање сталног фактора напетости и сукоба.

Mr Saša Knežević

BRITISH POLICY TOWARDS THE DEMARCATION BETWEEN MONTENEGRO AND TURKEY 1878 - 1880

Summary

During the Eastern crisis 1876-78 British policy was active very much. Its essential goals were: taking care of the integrity of Turkey and prevention from Russian domination on the Balkans. Montenegro was considered an exponent of Russian policy and because of that British policy on Berlin Congress did not support Montenegro's side. After Berlin Congress diplomatic relations between Great Britain and Montenegro were established, by opening British legacy in Цетиње (Cetigne).

The question of demarcation between Montenegro and Turkey, which had included many controversial moments, could have caused new conflicts. Thanks to, in the first place, the engagement of British diplomacy, the frontier was finally determined and Turkey was forced to accomplish the decisions of Berlin Congress. British liberal government with its Primeministar, Gladstone, had a special role in that.

Demonstration of fleets european countries' forced Turkey to withdraw Улцињ (Ulcigno). It was lead by British admiral. The solution of the problematic frontiers were of a great economic and political importance for Montenegro.

Др Милош Хамовић

**О УТИЦАЈУ ИЗБЈЕГЛИШТВА НА ДЕМОГРАФИЈУ
посматраном у контексту миграција у Босни и Херцеговини
1941-1945. године**

У другом свјетском рату, посматрано у свјетским размјерама и оквирима, нигдје као у Босни и Херцеговини није било ни више жртава, ни више пустошења у односу на релативно мали простор и број становника. Поред улјела окупатора у злочинима у Босни и Херцеговини, који су били посебно испољени за вријеме офанзивних војних акција на снаге НОП-а, уништење становништва и материјална разарања настала су, прије свега, као последица етничких и вјерских сукоба. Етничко-вјерски обрачуни одразили су се катастрофално на житеље Босне и Херцеговине и проузроковали масовно избјеглиштво, које представља један од непогрјешивих показатеља о угрожености народа. Са босанскохерцеговачке територије принудно је покренуто између 500.000 и 600.000 становника из својих првобитних боравишта, од чега су биле далеко најбројније српске (350.000 - 400.000), па муслиманске (130.000 - 170.000), хрватске (30.000 - 40.000) и јеврејске избјеглице, којих је било неколико хиљада.¹

Померање становништва под присилом из једног простора на други, промјена мјеста боравка да би се спасио живот, рефлектује се и одражава на демографију, како у крају који избјеглице напуштају тако и у средини у коју стижу.

Избјеглиштво у Босни и Херцеговини, с обзиром на простор у којем су се избјеглице кретале, испољено је у два вида, као унутрашње и вањско. Под унутрашњим се подразумијева принудна промјена боравишта из једног

---

¹ Др Милош Хамовић, *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*. Београд, 1994 (даље: М. Хамовић, н. д.) 468.

мјеста у друго, при чему се није напуштала територија Босне и Херцеговине. Унутрашњим избјеглиштвом било је обухваћено претежно муслиманско становништво, али у знатној мјери и српско. Његова је карактеристика, у односу на српско становништво, да је било релативно краткотрајно, јер су се избјеглице враћале домовима чим би непосредна опасност за њихов живот минула. У унутрашње избјеглиштво Срба, као његов специфичан облик, спадају и збјегови испред окупаторско - усташких офанзивних акција на снаге НОП-а. Вањско избјеглиштво представљало је трајније напуштање Босне и Херцеговине и настањивање на безбједнијем простору. Њиме је било масовно обухваћено српско становништво, а донекле и муслиманско.

Српске избјеглице (што се односи и на збјегове) које нису напуштале простор Босне и Херцеговине биле су без утицаја на демографију. Тачније, њихова промјена локације није трајала толико дуго да би изазвала демографске посљедице.

За разлику од српских избјеглица, муслиманске су на простору Босне и Херцеговине, услјед принудних миграција, проузроковале знатне демографске промјене које су се посебно одразиле у Сарајеву. Крајем рата, према подацима од 5. фебруара 1945, на подручју Сарајева било је 54.369 избјеглица,² што је представљало око једне трећине у односу на остало становништво.³

Избјеглиштво у Сарајеву било је испољеније него у другим градовима Босне и Херцеговине, па и Југославије, и одразило се двосмјерно: у исто вријеме у град се склањају Муслимани, а из града бјеже Срби и Јевреји. Другим рјечима, за вријеме рата из Сарајева избјеглице бјеже и у њега долазе.

Поред избјеглица из Босне и Херцеговине, у Сарајево су се склонили и Муслимани из других крајева. Већ у 1941. години муслиманске избјеглице из Санцака, као и из неких других мјеста у Црној Гори преbacиле су се у Сарајево. Почетком 1943. године, након четничког упада у бјелополски крај, неколико хиљада Муслимана напустило је Санцак и настанило се у

---

² Надзорни повјереник Министарства скрби за подручје Независне Државе Хрватске - Министарству скрби за пострадале крајеве, од 5-11-1945, Архив Војноисторијског института, бр. рег. 2/1, ф. 31, к. 87.

³ Интересантно је да је Београд крајем 1943. имао готово исти број српских и словеначких избјеглица (54.187), као и Сарајево муслиманских у фебруару 1945. године, тачније само за 162 особе мање (Распоред избјеглица у Србији, Архив Србије даље АС - Београд, фонд Г 27, бр. 108, (нерегистровано). Подаци су, истина, из различитог временског периода, па је основана претпоставка да је током 1944. године број српских избјеглица у Београду повећан.

Сарајеву. Тада је у Босну прешао и један дио муслиманских избјеглица из Пријепоља, Прибоја, Нове Вароши и других мјеста. Највећи број ових избјеглица остао је у току рата у Сарајеву, а дио је упућен у друга мјеста, гдје су економски услови за њихову егзистенцију били повољнији. Тада су Муслимани из Санцака, могло би се рећи, трасирали свој пут ка Сарајеву, којим ће се наставити њихова миграција и послије ослобођења.

Те присилне миграције изазвале су демографске промјене током рата, које су се одразиле и у послератном периоду на етничку, вјерску и социјалну структуру становништва. Демографске промјене у Сарајеву настале су у току рата као посљедица прилива муслиманских и одлива српских и јеврејских избјеглица. У посљератном периоду до промјена у етничкој структури становништва дошло је због тога што се дио муслиманских избјеглица није вратио из Сарајева у свој крај, као што се један број српских избјеглица није вратио из Србије у Сарајево. Уз то, на демографске промјене у граду у току и након рата утицао је и геноцид физичког ликвидирања Срба и Јевреја,⁴ јер су демографски показатељи умањени за број жртава.

Демографске промјене, првенствено у етничкој структури становништва, односно у повећаном броју Муслимана, настале су и у другим већим босанскохерцеговачким градовима у којима избјеглице налазе уточиште бјежећи од четника. Истовремено, усљед четничког терора и бјежања Муслимана у неким селима и мањим градовима поремећен је етнички састав становништва. Повремено, у вријеме четничке власти, Муслимани су нека мјеста напуштали па су Срби остајали у већини.

Муслиманске избјеглице су налазиле уточиште и изван Босне и Херцеговине. Крајем 1941. и почетком 1942. године око 2.600 Муслимана из источне Босне одлази у Санцак и на Косово.⁵ Ове избјеглице нису утицале на демографске промјене, јер се након 3 - 4 мјесеца враћају у Босну и Херцеговину. Такође, трајније демографске промјене нису проузроковале ни муслиманске избјеглице које су се настаниле у Славонији, јер су послије ослобођења, према одлуци хрватских власти, враћене у Босну и Херцеговину. Око 2.000 Муслимана (претежно из југоисточне Херцеговине) склонило се у Дубровник, а било их је и у Загребу и неким

---

⁴ Од 10.500 сарајевских Јевреја 9.000 су интернирале у логор усташе и окупатор, од чега је само 40 преживјело рат. Од укупно 14.000 Јевреја, колико их је било у Босни и Херцеговини уочи рата, око 12.000 је ликвидирано. (Др Самуел Пинто, Злочини окупатора и његових помагача извршених над Јеврејима у Босни и Херцеговини, Елаборат у Музеју Јеврејских општина у Београду 1952, 61).

⁵ Сафет Банковић, Муслиманско избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945 (фељтон), "Ослобођење", 11-Х-1991.

другим хрватским мјестима.⁶ Муслиманске избјеглице су, истина, у малом и занемарљивом броју, прелазиле у Србију и у њој налазиле уточиште. Третман у Србији и однос владе Милана Недића према њима био је исти као и за српске избјеглице.

Српске избјеглице које су у току другог свјетског рата нашле уточиште у Србији, без обзира из којег су краја окупиране Југославије стигле, биле су од знатног утицаја на демографске промјене: а да ли ће оне бити веће или мање зависило је, поред осталог, од броја избјеглица и то оних које трајно остану у новој средини. Заправо, без обзира на масовност и број избјеглица које у току рата добију нови простор, оне нису од пресудног значаја за демографију. Злохуди статус избјеглица третира их као привремену и пролазну категорију становништва, прихваћену у невољи од сународника, који су ту док се не отклоне узроци њиховог избјеглиштва, односно до завршетка рата. Средина у којој налазе уточиште прима их као незване госте којим треба обезбиједити егзистенцију у вријеме ратних несташица. Они су смјештени, тачније дио њих, у заједничке објекте, имају своје мензе за исхрану, бројна дјеца су у ђачким домовима, и сви скупа постају брига хуманитарних организација, па су и њихови контакти са становништвом лабави и избјеглице се крећу, могло би се рећи, у сопственом кругу. Тек када престане рат, када се смири подрхтавање тла након ратних потреса, а услови за живот и егзистенцију у завичају нормализују, код избјеглица настаје дилема: вратити се у завичај или остати у новој средини. За српске избјеглице из Босне и Херцеговине које су се масовно настаниле у Србији ријешење те дилеме, односно одлука о повратку или останку, зависило је искључиво од њиховог опредјељења. У Реферату о избјегличком питању од 20. јуна 1945. који третира њихов повратак наведено је: *"Избјежлице су се враћале својим кућама према свом нахођењу, када то желе, ако то војници желе. Са стиране народне владе у Србији није долазило ни до каквог приписка на избјежлице да се враћају својим кућама"*.⁷

Укупан број избјеглица у Србији у вријеме другог свјетског рата износио је између 260.000 и 270.000, из НДХ 125.000 - 135.000, а из Босне и Херцеговине 90.000 - 100.000.⁸ Колико се избјеглица вратило у завичај, а колико је остало у Србији, не може се поуздано установити. Подаци о броју повратника су непотпуни, штурни и непрецизни, претежно недатирани, како

---

⁶ М. Хамовић, н.д, 362.

⁷ АС. Фонд Г-217, Министарство социјалног старања ПРС, бр. 108, 20-VI-1945, Реферат о избјегличком питању, нерегистровано.

⁸ М. Хамовић, н.д, 134.

они који су настали у Србији из које избјеглице одлазе, тако, а можда и више, они из краја у који се враћају. Број српских избјеглица из Босне и Херцеговине који је остао у Србији (подразумјевајући и Војводину), према слободној процјени аутора, износио је око једне трећине, односно нешто више од 30 хиљада. Ако би у овој процјени о односу избјеглица које су остале (једна трећина) и које су се вратиле (двје трећине) било знатнијег одступања, оно би се односило на повећање броја ових првих.

Повратак избјеглица на Косово и Метохију, међутим, био је отежан, а за један дио њих онемогућен. Не улазећи у анализу и одгонетање цијелог сплета сложених односа који су изазвани, поред осталог, аграрном реформом и колонизацијом Косова и Метохије послје другог свјетског рата, ван сумње је да су заинтересованост и борба за земљишни посјед и остале некретнине, као и драстично испољен шовинизам Шиптара према Србима⁹ били основни узрок нетрпељивости и камен спотицања међу њима.¹⁰ Илустрације ради, у периоду између два свјетска рата, на Косову и Метохији колонизирано је 1.943 српских породица из Босне и Херцеговине с око 11.000 чланова, што је износило 10,7% од укупног броја насељеника. Босанскохерцеговачки колонисти били су за вријеме рата протјерани а њихови домови "спаљени и опљачкани".¹¹ Послје другог свјетског рата на Косово и Метохију вратиле су се само 322 породице насељеника из Босне и Херцеговине (што значи само шестина од избјеглих породица) с 1.932 члана које су, према одлуци, односно рјешењу Ревизионе комисије, добиле право да се поново настане на земљи коју су посједовали прије рата.¹²

Предратни насељеници који су по Закону о ревизији аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији изгубили земљу добили су

⁹ Да је отпор за повратак српских колониста на Косово био изразито испољен показује, поред осталог, то што је на ту тему у Београду 3-6 октобра 1945. године одржана конференција Савезног и федералног министарства социјалне политике. У исцрпним подацима са те конференције налази се и констатација да је повратнике "месно становништво оружјем растеривало." (АС, Фонд г-217, Министарство социјалног старања НРС, бр. 108, нерегистровано).

¹⁰ Савезни министар за социјалну политику упутио је 21. октобра 1945, у писменој форми, Министарству социјалне политике Србије своја запажања и оцјене отпору Шиптара за повратак избјеглица на Косово, у којима је, поред осталог, наведено: "Постоје два разлога за овакво држање Шиптара према повратку избјеглица: први је разлог општа појава сеоског живља о похлепности за земљом, страх да им колонисти не узму ону земљу коју су Шиптари већ запосели, као и бојазан да их превише не притесне са земљом. Други је разлог шовинистичко расположење, управо мржња, која је расприрена за време окупације." (Исто.)

¹¹ М. Фолић, забрана повратка колониста (насељеника) на Косову и Метохији с посебним освртом на босанско-херцеговачке насељенике током 1945-1947. године, Миграције у Босни и Херцеговини, Сарајево 1990 (даље: Миграције у Босни и Херцеговини), 441.

¹² Исто, 450.

право да се колонизују у Војводини, што је искористило 168 избјегличких породица из Босне и Херцеговине с 868 чланова.¹³ Дакле, поред других баријера (у којима нису изостале ни законске) повратак српских избјеглица на Косово онемогућиван је и преорјентацијом њихове локације са Косова у Војводину. Тако је дио избјеглица побјегао са једног а након завршеног рата вратио се на други простор, напуштајући у оба случаја свој завичај - Босну и Херцеговину. Када се заврши рат и настану услови за повратак избјеглица, онда на њихово опредјељење, гдје да настави живот, утичу више економски резони него емоције, односно носталгија за завичајем. Кад напуштају завичај, за избјеглице су важећи једино биолошки закони опстанка, односно спасавање угроженог живота, а при повратку за њих важе мирнодопски закони економских миграција; тада се одмјерава да ли ће перспектива живљења и услови егзистенције бити повољни на некадашњој или новој локацији. Узима се у обзир и вага (до танчина, као апотекарском вагом) шта у перспективи нуди и обећава, а шта ускраћује један или други крај, анализирају се предности и недостаци, па зависно од тога гдје претежу плусеви над минусима, избјеглице се опредељују за једну од двије варијанте. При том је, вјероватно, био од утицаја на опредељење да се остане на простору на коме је и матица и страх од понављања (репризе) већ доживљеног у завичају, односно стрепња да у неким околностима живот поново може да буде угрожен.

Под предпоставком да је у Србији од укупног броја избјеглица из свих крајева предратне Југославије остала трећина, што износи око 90 хиљада, онда та цифра није занемарљива за демографске промјене, како у њој тако и на просторима из којих су избјеглице стизале.

Промјеном боравишта избјеглице стварају услове својим сународницима из завичаја да их слиједс, односно да крену њиховим путем у мирнодопском времену. Некадашње избјеглице у новој средини стичу афирмацију и имовину, при чему одржавају везу са завичајем. Они инспиративно дјелују на своје бивше земљаке, те помажу познаницима, комшијама, кумовима, а поготову члановима фамилије да се запосле и стамбено обезбједс. Студенте примају у своје домове и помажу их у школовању, а знатан број од њих не враћају се у завичај. Тако бивше избјеглице потпомажу економску миграцију, што би се могло третирати као накнадно, повратно, односно продужено дејство избјеглица на демографске промјене.

Масовне миграције босанскохерцеговачког становништва, у којим је присилно покренуто између 500 и 600 хиљада житеља, посебно Срба и

---

¹³ Исто, 451.

Муслимана, довеле су до демографских промјена које су се одразиле на националну, вјерску и социјалну структуру становништва, како у завичају који избјеглице напуштају тако и у средини у коју долазе.¹⁴ Промјеном мјеста боравка мијењана је етичка структура, односно национална мапа становништва, повремено или трајно зависно од тога да ли се и када избјеглице враћају у завичај.

Помјерање муслиманског становништва унутар Босне и Херцеговине одразило се на те промјене у локалним, односно регионалним оквирима, јер се дио избјеглица ни након ослобођења не враћа у ужи завичај. То у појединим мјестима и крајевима Босне и Херцеговине доводи до промјена у етичком саставу становништва, али се оне не одржавају на укупно босанскохерцеговачко становништво. Дио муслиманских избјеглица остао је у Хрватској (на примјер у Дубровнику), али пошто санџачке избјеглице у знатном броју остају у Босни и Херцеговини, вјероватно присилне миграције нијесу утицале (или су биле занемарљиве) на умањивање броја Муслимана на босанскохерцеговачком простору.

Код промјена у националном саставу становништва, насталих као посљедица присилне миграције, односно избјеглиштва, могло би се рећи да се на једној страни губило, а на другој добијало и обратно. Колико је због избјеглиштва, на примјер, Срба мање у Босни и Херцеговини, толико их је више у Србији гдје су остали послије ослобођења. Исто тако, колико су Муслимани бројнији у Дубровнику, у коме је остао дио некадашњих избјеглица, за толико их је мање у Босни и Херцеговини. Ти односи и пропорције и даље се рефлектују и одражавају кроз наталитет, односно прираштај становништва, и тако конкретно утичу на присутност и локације народа захваћеног избјеглиштвом и принудним промјенама.

Мада се демографске промјене, проузроковне избјеглиштвом, могу третирати, зависно од угла посматрања тог проблема, и као појава која доводи до тога да се губитак становништва на једном простору надокнађује на другом, гдје је оно дислоцирано, неоспорно је да је у крајњем исходу у демографској предности простор гдје су избјеглице стигле и остале, у односу на онај из којег су побјегли. Избјеглице, зависно од броја у којем су присутне у новој средини и одсутне у завичају, непосредно, могло би се рећи директно, утичу на повећан или умањен број становника. Избјеглиштво изазива и оставља трајне демографске посљедице, јер проузрокује промјену локације биолошког материјала, односно етничке супстанце, што се одржава на репродукцију становништва, и то позитивно, у крају гдје избјеглице долазе и негативно на простору из којег су побјегле.

---

¹⁴ М. Хамовић, н. д, 468.

Истраживање демографских промјена насталих као посљедица принудних миграција народа, при чему се подразумевају све етничке групе на простору бивше Југославије, још увијек није добило значајнији научни третман. Поготово су Срби били захваћени присилним помјерањем из једног краја у други, при чему су покрети ка матици, односно Србији, били изразито испољени у 19. и 20. вијеку, укључујући и етничко - вјерски рат у Босни и Херцеговини и Хрватској 1991 - 1995. Свестраним истраживањем избјеглиштва српског народа у дубокој прошлости па до данас у Босни и Херцеговини, и Хрватској и другим просторима на којима су живјели, обухватајући и колонизацију Војводине и Косова, послје два свјетска рата (у којој учествује и дио популације из Црне Горе) стекла би се представа, или бар приближна слика, о генези и посљедицама демографских промјена на етнички састав становништва. Присилне емиграције (избјеглиштво) и колонизације организоване од стране државе изазвале су на једној страни дефицит, а на другој суфицит становништва, односно умањиле су број становника у завичају, а повећале га у Србији.

Остаје за истраживање, поред осталог, да се установи, бар у приближним оквирима, колико су те демографске промјене биле од утицаја на повећање броја Срба у данашњој Југославији, или боље рећи у којој мјери су ублажиле, онеспокојавајући, да не кажемо алармантни, проценат од 62,6% Срба од укупног броја становника. У Србији тај проценат износио је свега 65,9% Срба, уз напомену да су ови подаци преузети из пописа становништва од 1991. па су данас већ застарјели, а након неколико година су још неповољнији.¹⁵ Заинтересованост науке за истраживање тог проблема треба да је тим веће што ће према злослутним предвиђањима демографа тај проценат до 2010. године пасти испод 50% Срба у сопственој држави, коју тада, у ствари, не би ни имали.

За студиозно и комплексно истраживање демографских промјена, насталих као посљедица избјеглиштва, неопходна је примјена интердисциплинарног метода, при чему је историографија само једна од научних грана. Тек прожимањем историографије, демографије, статистике, социјологије, као и још некоих сродних научних дисциплина, у које спада и етнологија, моћи ће са више успјеха да се одгонетне и расвјетли до каквих и коликих промјена на становништво доводе присилне миграције.

---

¹⁵ М. Хамовић, н.д., 468.

Др Милош Хамович

О ВЛИЯНИИ БЕЖЕНЦЕВ НА ДЕМОГРАФИЈУ

Резиме

В боевой драме на боснийскогерцеговинской территории, на которой и во второй мировой войне было больше жертв и больше разрушений чем на других меридианах по сравнению на относительно маленькое пространство и число жителей, принудительно двинуто из своих первоначальных мест пребывания между 500.000 и 600.000 жителей. В Боснии и Герцеговине убедительно наймногочисленные были беженцы сербские /350 - 400 тысяч/, а потом мусульманские /130 - 700 тысяч/, а сравнительно менее было хорватских и еврейских.

Принудительные миграции, вернее изменения места пребывания беженцев, отразились на изменения национальных, социальных и религиозных структур жителей. Изменением места пребывания изменяется и этнический состав, именно национальная карта жителей. Беженство вызывает и оставляет длительные и много значительные демографические последствия как вследствие изменений места биологического материала, вернее этнических субстанций, что отражается на репродукцию жителей и рождаемость, и то положительно, в краю в который беженцы приезжают и остаются, а отрицательно на просторах из которых они убежали.